

Maciej Zachara

Uroczystość Świętej Bożej Rodzicielki w liturgii rzymskiej I tysiąclecia

---

Salvatoris Mater 2/2, 124-137

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

W adhortacji Pawła VI *Marialis cultus* w nr. 5 czytamy m.in.: *W opracowanym na nowo układzie okresu Bożego Narodzenia istnieje potrzeba [...], by powszechna uwaga zwróciła się ku odnowionej uroczystości Świętej Bożej Rodzicielki Maryi. Uroczystość ta - wyznaczona, stosownie do dawnego wskazania liturgii miasta Rzymu, na pierwszy dzień stycznia - ma na celu, by przez uroczysty obchód przypomnieć rolę, jaką Maryja spełniła w tej tajemnicy zbawienia.*

Współcześnie zostało zatem odnowione dawne święto Matki Bożej. Nasze informacje na temat święta maryjnego pod datą 1 stycznia w liturgii rzymskiej w I tysiącleciu są jednak bardzo skąpe. To, co potrafimy dziś powiedzieć na jego temat, pochodzi z analizy informacji rozproszonych w rzymskich i galijskich sakramentarzach oraz lekcjonarzach i antyfonarzach. Informacje te jednak nie zawsze są jednoznaczne i wzajemnie spójne.

Naszą wiedzę o święcie Matki Bożej w dawnej liturgii rzymskiej

w dniu 1 stycznia zawdzięczamy przede wszystkim publikacjom Bernarda Botte'a¹ oraz Antoine Chavasse'a², którym udało się dokonać rekonstrukcji tekstów liturgicznych tego święta: euchologii, czytań biblijnych oraz śpiewów liturgicznych.

Maciej Zachara MIC

Uroczystość Świętej Bożej Rodzicielki w liturgii rzymskiej I tysiąclecia

SALVATORIS MATER
2(2000) nr 2, 124-137

nych. Mimo upływu czasu ich publikacje pozostają aktualne.

Obecny artykuł nie ma na celu dodania nowych elementów do *dossier* zebranego przez wspomnianych wybitnych badaczy. Chodzi tu raczej o zwięzłą, ale możliwie pełną informację o tym, co nam wiadomo o święcie Matki Bożej 1 stycznia w dawnej liturgii rzymskiej, wraz z przytoczeniem, na ile to możliwe, liturgicznych tekstów. Artykuł może wydawać się przysłowiowym „wyważaniem otwartych drzwi”, jednak we współczesnej literaturze wzmianki o maryjnym święcie 1 stycznia ograniczają się na ogół do podania dość ogólnych informacji. Bardziej pełna prezentacja wydaje się pożyteczna dla zainteresowanych teologią liturgiczną dawnego święta, może być również przydatna dla porównania dawnych tekstów liturgicznych z aktualnymi.

¹ B. BOTTE, *La première fête mariale de la liturgie romaine*, „Ephemerides Liturgicae” 47(1933) 425-430.

² A. CHAVASSE, *Le Sacramentaire Gélisien (Vaticanus Reginensis 316)*, Tournai-Paris 1958, 381-382. 651-656.

1. Formularz mszalny

Liturgia rzymska I tysiąclecia nie była jednolita. Należy wyraźnie odróżnić liturgię papieską od liturgii sprawowanej przez prezbiterów w kościołach tytularnych. Prezentację maryjnego formularza mszalnego zaczniemy od liturgii prezbiteralnej.

1.1. Rekonstrukcja formularza z kościołów tytularnych (liturgia prezbiteralna)

A. Chavasse, jeden z najwybitniejszych znawców łacińskich ksiąg liturgicznych z I tysiąclecia, odtworzył pełny formularz mszalny najstarszego maryjnego święta w liturgii rzymskiej. Formularz ten prezentuje się następująco³:

Kolekta I:

Omnipotens sempiternus Deus qui terrenis corporibus Verbi tui veritate per venerabilem Mariam coniugi voluisti, petimus immensam clementiam tuam, ut quod in eius veneratione deposcimus, te propitiante mereamur consequi. Per Dominum nostrum.

Wszchemogący wieczny Boże, który przez godną czci Maryję zechciałeś złączyć z ziemskim ciałem prawdę Twego Słowa, prosimy Cię niezmierną dobroć, abyśmy za Twoją łaską zasłużyli na osiągnięciu tego, o co prosimy oddając Jej cześć. Przez naszego Pana.

Kolekta II:

Exaudi nos Domine sancte Pater omnipotens aeternus Deus, qui beatę Marię uteri obumbratione cunctum mundum illuminare dignatus es, maiestatem tuam supplices deprecamur, ut quod nostris meritis non valemus, eius adipisci praesidiis mereamur. Per.

Wysłuchaj nas Panie, Ojciec Święty, wszechmogący wieczny Boże, który oceniając łono błogosławionej Maryi zechciałeś oświecić świat cały, pokornie prosimy Twój majestat, abyśmy za Jej pomocą stali się godnymi otrzymania tego, czego nie potrafimy osiągnąć dzięki własnym zasługom. Przez.

³ Chavasse w swoim studium nie przytacza oracji *in extenso*. Tekst modlitw cytowany za: G. FRÉNAUD, *Le culte de Notre Dame dans l'ancienne liturgie latine*, w: *Maria. Études sur la Sainte Vierge*, red. H. DU MANOIR, t. VI, Paris 1961, 162-164. W cytatach łacińskich zachowuje się ortografię występującą w cytowanych źródłach.

Oracja „druga”⁴:

Te quaesumus Domine famulantes, ut beatae Mariae nos gaudia comitentur, cuius meritis deleantur nostra chyrographa peccatorum.

Prosimy Cię, Panie, my Twoi słudzy, aby towarzyszyły nam zawsze radości błogosławionej Maryi, której zasługi zmażują zapis naszych grzechów. Przez.

Sekreta:

Altari tuo Domine proposita munera Spiritus sanctus benignus assumat, qui beatae Mariae viscera splendoris sui veritate replevit. Per.

Dary, które składamy na Twoim ołtarzu, o Panie, niech przyjmie łaskawie Duch Święty, który napenił łono błogosławionej Maryi prawdą swej chwały. Przez.

Prefacja:

Vere dignum. Quia per mirabile mysterium et inenarrabile sacramentum hodie Unigenitum tuum Virgo sacra concepit, et caeli Dominum clausis portavit visceribus. O magna clementia Deitatis! Quae virum non cognovit et mater est, et post Filium virgo est. Duobus enim gavisus est muneribus, miratur quod Virgo concepit, laetatur quod dedit Redemptorem: Quem laudant Angeli...

Zaprawdę godne to. Albowiem poprzez cudowne misterium i niewysłowiony sakrament święta Dziewica poczęła dziś Twego Jęnorodzonego Syna i w swym niekniętym łonie nosiła Pana niebios. O wielka dobroci Bóstwa! Ta, która nie poznała męża, stała się matką i po zrodzeniu Syna pozostała dziewicą. Podwójną bowiem rozradowała się łaską: zadziwiła się tym, że poczęła pozostając dziewicą i ucieszyła się tym, że wydała na świat Odkupiciela, którego wychwalają Aniołowie...

⁴ Jest to „druga” oracja z uwagi na swą funkcję liturgiczną, poprzednie dwie oracje mają bowiem jednakową funkcję (Kolekta). „Oracja druga” jest często spotykana w formularzach *Sakramentarza gelaźjańskiego*. Chavasse w interesującej nas książce *Le Sacramentaire Gélasien* przypuszczał, że jest to *oratio super sindonem*, charakterystyczna dla liturgii ambrożyjskiej. Ten sam autor w późniejszym okresie zaproponował inną hipotezę, według której „oracja druga” byłaby zakończeniem Modlitwy powszechnej. Por. A. CHAVASSE, *Rome, au tournant du Ve siècle, additions et remaniements dans l'Ordinaire de la messe*, „Ecclesia orans” 5(1988) 25-44.

Modlitwa po Komunii:

Adesto quaesumus Domine fidelibus tuis, ut quae sumpsere fideliter, et mente sibi et corpore, beatae Mariae intercessione custodiant. Per.

Przybądź, o Panie, z pomocą Twoim wiernym, aby to, co z wiarą spożyli, za wstawiennictwem błogosławionej Maryi ustrzegli i duchem, i ciałem. Przez.

Trzeba pamiętać, że chodzi tu o formularz zrekonstruowany, a w powyższej postaci nie znajduje się on w żadnym z zachowanych sakramentarzy. Ponadto oracje tworzące formularz nigdzie nie są związane z datą 1 stycznia. Dlatego wydaje się zasadna zwięzła prezentacja uzasadnienia tej rekonstrukcji.

Formularz został odtworzony dzięki analizie porównawczej sakramentarzy rzymskich i galijskich. Galijski *Mszal z Bobbio*⁵ (VIII w.) w styczniu przedstawia dwa formularze Mszy o Matce Bożej. Drugi z nich, zatytułowany *Missa in adsumptione Sancte Mariae*, jest niewątpliwie pochodzenia galijskiego⁶, natomiast pierwszy, zatytułowany *Missa Sancte Mariae Sollemnitate* zawiera oracje pochodzenia rzymskiego, choć adaptowane do struktury Mszy galijskiej⁷. Odnajdujemy w nim prawie wszystkie oracje z przytoczonego wyżej formularza, z wyjątkiem Modlitwy po Komunii⁸, jedynie Kolekta II i „oracja druga” są w *Bobbiense* niezbyt zręcznie złączone w jedną całość⁹. Brakująca w formularzu z *Bobbiense* Modlitwa po Komunii znajduje się z kolei w galijskim *Missale Gothicum*¹⁰ (VII/VIII w.) w formularzu zatytułowanym *Missa in adsumptione Sanctae Mariae Matris Domini nostri*¹¹. Ewidentnie rzymska Modlitwa po Komunii jest w *Gothicum* dołączona do formularza, którego pozostałe elementy są wyraźnie pochodzenia galijskiego. Za zestawieniem Modlitwy po Komunii z *Gothicum* z oracjami z formularza *Missa Sanctae Mariae Sollemnitate z Bobbiense* przemawia zgodne świadectwo kilku sakramentarzy z rodziny tzw. *Frankońskiego Sakramentarza Gelazjańskiego* inaczej zwanego *Sakramentarzem Gelazjańskim* z VIII

⁵ Wydanie krytyczne: *The Bobbio Missal. A Gallican Mass-Book (ms. Paris. lat. 13246)*, ed. E.A. LOWE, vol. I: Text, London 1920.

⁶ Bo 131-133. *The Bobbio Missal...*, 40-41.

⁷ Bo 124-128. *The Bobbio Missal...*, 38-39.

⁸ Brak Modlitw po Komunii jest charakterystyczną cechą formularzy z *Bobbiense*.

⁹ Bo 125.

¹⁰ Wydanie krytyczne: *Missale Gothicum (Vat. Reg. lat. 317)*, ed. L.C. MOHLBERG, *Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes V*, Roma 1961.

¹¹ Go 94-105. *Missale Gothicum...*, 28-31. Modlitwa po Komunii: Go 104.

wieku¹², który w swym formularzu na święto Zwiastowania (25 marca) łączy Modlitwę po Komunii odpowiadającą Go 104 w jednym formularzu z kilkoma oracjami korespondującymi z pierwszym formularzem maryjnym z *Bobbiense*¹³. Kombinacja tych oracji w jednym formularzu nie pochodzi od samego kompilatora *Frankońskiego Sakramentarza Gelazjańskiego*. Jak stwierdza Chavasse, redaktor *Gelasianum z VIII w.* musiał posłużyć się tutaj jakimś źródłem galijskim, różnym jednak od samego *Bobbiense*¹⁴.

Z kolei w rzymskim *Sakramentarzu Gelazjańskim*¹⁵ (VII w.; sakramentarz służył w liturgii kościołów prezbiteralnych Wiecznego Miasta), odnajdujemy niemal wszystkie (poza Prefacją) elementy naszego formularza, jednakże rozproszone pomiędzy trzy różne formularze maryjne:

Kolekta I jest „oracją drugą” w formularzu z Mszy na Wniebowzięcie (15 sierpnia)¹⁶;

Kolekta II jest jedyną Kolektą w formularzu z Mszy na święto Zwiastowania (25 marca)¹⁷;

„Oracja druga” przeszła w tej samej funkcji do formularza z 25 marca¹⁸;

Sekreta jest jednym ze źródeł dla bardziej rozbudowanej Sekrety z 25 marca¹⁹;

Modlitwa po Komunii przeszła w tej samej funkcji do formularza z Mszy na święto Narodzenia Maryi (8 września)²⁰.

Analiza literacka dokonana przez Chavasse’a wykazała, że redakcja tych modlitw według *Bobbiense* jest pierwotna w stosunku do *Gelasianum*. Nie jest zatem możliwe, aby kompilator *Mszалу z Bobbio* posłużył się *Sakramentarzem Gelazjańskim* jako źródłem i połą-

¹² Archetyp *Frankońskiego Sakramentarza Gelazjańskiego* powstał w Galii ok. 770 r. jako synteza dwóch tradycji sakramentarza rzymskiego: tradycji gelazjańskiej oraz gregoriańskiej z tzw. linii padewskiej, z dodaniem elementów galijskich i monastycznych.

¹³ Por. np. *Sakramentarz z Gellone 851-852. 855-856*, w: *Liber sacramentorum gellonensis. Textus*, ed. A. DUMAS, Corpus Christianorum. Series Latina 159, Turnhout 1981, 116-117.

¹⁴ A. CHAVASSE, *Le Sacramentaire Gélisien...*, 653.

¹⁵ Wydanie krytyczne: *Liber sacramentorum romanae aeclesiae ordinis anni circuli (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56) (Sacramentarium Gelasianum)*, ed. L.C. MOHLBERG, L. EIZENHÖFER, P. SIFFRIN, Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes IV, Roma 1960.

¹⁶ *Ge 993. Liber sacramentorum...*, 154.

¹⁷ *Ge 847. TAMZE*, 135.

¹⁸ *Ge 848. TAMZE*, 135.

¹⁹ *Ge 849. TAMZE*, 136.

²⁰ *Ge 1018. TAMZE*, 157.

czył razem modlitwy, które były uprzednio rozproszone. Mamy do czynienia z sytuacją odwrotną: galijski *Mszał z Bobbio* przechował w stosunkowo dobrym stanie archaiczny rzymski formularz z Mszy na święto Matki Bożej, natomiast *Sakramentarz Gelazjański* rozbił pierwotny rzymski formularz, wykorzystując jego elementy w trzech nowych formularzach, przeznaczonych na święta Zwiastowania, Wniebowzięcia i Narodzenia Maryi, wprowadzonych w Rzymie w II połowie VII w.

Odtworzony rzymski formularz posiada archaiczną strukturę: dwie Kolekty – „oracja druga” - Sekreta - Prefacja - Modlitwa po Komunii. Dwie Kolekty wiążą się najprawdopodobniej z dwoma czytaniem poprzedzającymi Ewangelię²¹. *Sakramentarz Gelazjański* zawiera dwadzieścia pięć innych formularzy o takiej strukturze i jest to, zdaniem Chavasse’a, pozostałość dawniejszego, niezachowanego do dziś „pregelazjańskiego” i „pregregoriańskiego” sakramentarza, powstałego w końcu VI w²². Nasz archaiczny formularz maryjny stanowiłby część tego hipotetycznego sakramentarza i wraz z nim przedostałby się w VII w. na teren Galii²³, gdzie posłużyłby jako źródło dla *Gothicum*, *Bobbiense* oraz *Gelasianum* z VIII w.

Co możemy powiedzieć na temat samego święta maryjnego, dla którego został skomponowany formularz?

Formularz nie sugeruje konkretnej daty celebracji święta, jednakże jego podstawowe tematy teologiczne (Wcielenie Słowa, dziewicze poczęcie) sugerują bezpośrednią bliskość uroczystości Narodzenia Pańskiego. Ogólnikowy tytuł zachowany w *Mszale z Bobbio* (*Missa Sancte Mariae sollemnitate*) świadczy o tym, że w swoim czasie było to jedyne święto maryjne w Rzymie i nie istniała żadna konieczność jego dodatkowej specyfikacji. Fakt, że oracje z tego formularza posłużyły do skomponowania formularzy trzech świąt maryjnych, co do których wiadomo, że zostały wprowadzone w Rzymie między rokiem 650 a 687²⁴ oznacza, że najdalej w tym czasie musiał nastąpić zanik pierwotnego święta maryjnego. Data ok. 650 r. stanowi *terminus post quem non*.

Czy można orientacyjnie określić datę kompozycji formularza? Jeżeli stanowił on część archaicznego sakramentarza „pregelazjańskiego”, powstałego przed rokiem 600, to *terminus ad quem* trzeba określić na ok. 590 r. Natomiast *terminus a quo* można określić

²¹ A. CHAVASSE, *Le Sacramentaire Gélisien...*, 191.

²² TAMŻE, 653, 682.

²³ Na temat penetracji hipotetycznego sakramentarza „pregelazjańskiego” w Galii zob. TAMŻE, 687-688.

²⁴ TAMŻE, 376.

dzięki porównaniu Modlitwy po Komunii z bardzo podobną modlitwą, występującą w pochodzącym z VI w. prywatnym zbiorze formularzy liturgicznych, znanym dziś pod nieprecyzyjną nazwą *Sakramentarza z Werony*²⁵:

Veronense:

Adesto quaesumus Domine plebi tuae, ut quae sumpsere fideliter et mente sibi et corpore *te protegente* custodiant. Per.

Formularz maryjny:

Adesto quaesumus Domine fidelibus tuis, ut quae sumpsere fideliter et mente sibi et corpore *beatae Mariae intercessione* custodiant. Per.

Pomijając nieistotny wariant *fidelibus tuis*, podstawowa różnica polega na zastąpieniu *te protegente* (dzięki Twojej opiece) przez *beatae Mariae intercessione* (za wstawiennictwem błogosławionej Maryi). Nie ulega wątpliwości, że redakcja z *Veronense* jest pierwotna, a redaktor nowego formularza wykorzystał istniejącą wcześniej *postcommunio*, nadając jej charakter maryjny. Nie oznacza to koniecznie bezpośredniej zależności nowego formularza od *Veronense*, jest to jednak wskazówka, że w momencie kompilacji *Sakramentarza z Werony* maryjna wersja *postcommunio* nie była jeszcze znana. Dlatego jako *terminus a quo* trzeba przyjąć datę kompilacji *Veronense*, do której musiało dojść nie wcześniej niż pod koniec pontyfikatu papieża Wigiliusza (537-555)²⁶. Według stosunkowo niedawnej hipotezy Chavasse'a *Sakramentarz z Werony* mógł powstać na użytek papieża Jana III podczas jego przebywania w rezydencji poza Miastem w okresie ok. 568-571 roku²⁷. Gdyby teoria ta była prawdziwa, *terminus a quo* dla formularza maryjnego byłby ok. 570 r. W przeciwnym razie datę należy przesunąć około 10 lat wstecz.

Podsumowując: na podstawie zrekonstruowanego formularza maryjnego można stwierdzić w Rzymie istnienie w latach ok. 560/590 - ok. 650 święta maryjnego, celebrowanego w czasie bliskim uroczystości Narodzenia Pańskiego. Być może Rzym poszedł tu za przykła-

²⁵ Wydanie krytyczne: *Sacramentarium Veronense (Cod. Bibl. Capit. Veron. LXXXV [80])*, ed. L.C. MOHLBERG, L. EIZENHÖFER, P. SIFFRIN, *Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes I*, Roma 1976, Oracja n. 557, 72.

²⁶ Por. C. VOGEL, *Medieval Liturgy: an Introduction to the Sources*, Washington 1986, 39-43.

²⁷ A. CHAVASSE, *La liturgie de la ville de Rome du Ve au VIIIe siècle. Une liturgie conditionnée par l'organisation de la vie in Urbe et extra muros* (Studia Anselmiana 112, *Analecta Liturgica* 18), Roma 1993, 100-103, 172.

dem Bizancjum, gdzie już od V w. celebrowano wspomnienie Bogurodzicy pod datą 26 grudnia²⁸.

Na zakończenie trzeba podkreślić, że pierwotne święto Matki Bożej nie było celebrowane we wszystkich kościołach tytularnych Miasta. Archaiczna struktura formularza czyni go pokrewnym wyróżnionym przez Chavasse'a formularzom należącym do najstarszej warstwy *Sakramentarza Gelazjańskiego* (warstwa A). Chavasse'owi udało się dokonać rekonstrukcji zasięgu terytorialnego poszczególnych warstw *Sakramentarza*²⁹.

1.2. Formularz mszy papieskiej

Liturgia papieska jest nam znana przede wszystkim dzięki *Sakramentarzowi Gregoriańskiemu*³⁰, którego pierwsza redakcja nastąpiła prawdopodobnie za pontyfikatu papieża Honoriusza (625-638)³¹. Pod datą 1 stycznia znajduje się w nim formularz mszalny zatytułowany *In octabas Domini ad sanctam Mariam ad Martyres*. Kolekta tego formularza nie wiąże się tematycznie z tytułem, lecz ma charakter zdecydowanie maryjny:

Deus qui salutis aeternae beatae
Mariae virginitate fecunda, hu-
mano generi praemia praestitisti,
tribue quaesumus ut ipsam pro
nobis intercedere sentiamus, per
quam meruimus auctorem vitae
suscipere. Per.

Boże, Ty przez płodne dziewictwo
błogosławionej Maryi udzieliłeś
rodzajowi ludzkiemu łaski wiecz-
nego zbawienia, spraw, prosimy,
abyśmy doznawali orędownictwa
Tej, przez którą zasłużyliśmy ot-
rzymać Dawcę życia. Przez.

²⁸ M. AUGÉ, *Le feste del Signore, della Madre di Dio e dei santi*, w: AA.VV, *L'anno liturgico: storia, teologia e celebrazione* (Anamnesis 6), Genova 1989², 234.

²⁹ A. CHAVASSE, *Le Sacramentaire Gélasien...*, 318-319. 327-328.

³⁰ Wydanie krytyczne: *Le Sacramentaire Grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits*, ed. J. DESHUSSES, vol. I (Spicilegium Friburgense 16), Fribourg 1992³. Wydanie to obejmuje dwie wersje tego sakramentarza: tzw. wersję hadriańską, pontyfikalną oraz tzw. wersję padewską, adaptującą liturgię pontyfikalną z Lateranu dla Bazyliki św. Piotra. Kolekta *Deus qui salutis aeternae* występuje w obu wersjach, co świadczy o jej przynależności do wspólnego archetypu obydwu wersji: *Ha* 82, w: *Le Sacramentaire Grégorien...*, 112 i *Pa* 49, w: TAMŻE, 612.

³¹ *Le Sacramentaire Grégorien...*, 52.

Dla B. Botte'a³² i A. Chavasse'a³³ oracja ta jest pozostałością po maryjnym święcie celebrowanym 1 stycznia, zastąpionym w ciągu VII w. przez celebrację Oktawy Narodzenia Pańskiego. Formularz Mszy Oktawy zawiera także *Gelasianum*³⁴, jednakże nie ma w nim ani jednej oracji koncentrującej się na osobie Maryi w sposób tak wyraźny, jak czyni to Kolekta gregoriańska.

Wątpliwości co do istnienia święta maryjnego 1 stycznia w liturgii papieskiej sformułował G. Frénaud³⁵. Jego zdaniem jedna maryjna Kolekta nie stanowi argumentu rozstrzygającego. Frénaud uważał, że liturgia papieska od początku celebrowała Oktawę Narodzenia Pańskiego, a maryjna Kolekta *Deus, qui salutis aeternae* z powodzeniem mogła stanowić część formularza Oktawy. Dwa najstarsze z zachowanych lekcjonarzy rzymskich (*Comes z Würzburga* i *Comes Alkuina*) z pierwszej połowy VII w. nie zawierają wzmianki o jakiegokolwiek celebracji w dniu 1 stycznia, co w opinii Frénauda może oznaczać tylko istnienie Mszy Oktawy z powtórzeniem czytań z Narodzenia Pańskiego. Przeciw maryjnemu świętu świadczyłoby także i to, że pozostałe oracje gregoriańskiego formularza *In octabas Domini* nie zawierają żadnej wzmianki o Maryi.

Wątpliwości Frénauda nie są jednak przekonujące. Świadcstwo lekcjonarzy to bardziej złożony problem i będzie o tym mowa w dalszej części. Brak odniesień do Maryi w pozostałych oracjach gregoriańskiej Mszy *In octabas Domini* nie ma również większego znaczenia. Całość formularza sprawia wrażenie bardziej dość przypadkowej „składanki” elementów różnego pochodzenia, niż jednego homogenicznego formularza ułożonego specjalnie dla Mszy Oktawy³⁶. Ponadto nie sposób nie zauważyć, że Kolekta *Deus, qui salutis aeternae* mówi ogólnie o roli Maryi w misterium zbawienia i nie mówi *explicite* o Wcieleniu. Można wątpić, by była to oracja od początku przeznaczona dla Mszy Oktawy Narodzenia Pańskiego.

Nie ma zatem wyraźnych przeszkód dla przyjęcia święta maryjnego w dniu 1 stycznia w liturgii papieskiej. *Sakramentarz Gregoriański* pozwala zidentyfikować dokładną datę święta.

³² B. BOTTE, *La première fête mariale...*, 428.

³³ A. CHAVASSE, *Le Sacramentaire Gélasiens...*, 382.

³⁴ *Ge* 48-53, w: *Liber sacramentorum...*, 13-14.

³⁵ G. FRÉNAUD, *Le culte de Notre Dame...*, 170-171.

³⁶ W przeciwieństwie do *Gelasianum* nie ma tam również żadnych odniesień do Oktawy Narodzenia. Oracja *super oblata* koncentruje się wyłącznie na misterium Eucharystii, a *ad completa* ma charakter ekspiacyjny z powodu pogańskich świąt związanych z 1 stycznia.

2. Czytania biblijne

Studium ewangeliarzy było dla B. Botte'a punktem wyjścia w uzasadnieniu istnienia maryjnego święta w dniu 1 stycznia³⁷. Ewangeliarze są zgodne w wyznaczaniu pod datą 1 stycznia Oktawy Narodzenia Pańskiego z Ewangelią Łk 2, 21-32. Jednakże dwa skonsultowane przez Botte'a kodeksy dodają pod tą samą datą: *Die suprascripto nat. sanctae Mariae*, a dwa inne zamiast *Mariae* podają *Martinae*. Dwa kodeksy podają Ewangelię Mt 13, 44nn, dwa pozostałe Mt 25, 1nn, ale różnica perykopy nie ma związku z różnicą imienia: *Mariae* bądź *Martinae*. *Die suprascripto* prawdopodobnie jest nawiązaniem do dawniejszego święta celebrowanego pod tą samą datą, co Oktawa. Brak wyraźnych świadectw kultu św. Martynty przed VIII w. oraz niejasności co do samej postaci tej świętej skłoniły Botte'a do przyjęcia wersji *Natale sanctae Mariae* za pierwotną, a *sanctae Martinae* za późniejszą przeróbkę. Jeśli rozumowanie Botte'a jest poprawne, *Ewangeliarze* stanowią argument za istnieniem maryjnego święta w dniu 1 stycznia, zastąpionego później celebracją Oktawy Narodzenia Pańskiego. Ewangelia Mt 13, 44nn jest zdaniem belgijskiego badacza pierwotna w stosunku do Mt 25, 1nn. Obie Ewangelie były stosowane w święta dziewic. Ponieważ jednak Ewangelia Mt 13, 44nn była czytana w dzień św. Łucji (13 grudnia) i św. Pryska (18 stycznia), niektóre kodeksy zmieniły perykopę zapewne dla odmiany.

Tyle Botte, z którym zgodził się także Chavasse³⁸. Zastrzeżenia wobec sugestywnej argumentacji belgijskiego benedyktyna zgłosił jednak Frénaud, który wykazał, że wersja *sanctae Martinae* została przez Botte'a odrzucona zbyt pośpiesznie³⁹. Konfrontacja z wydaniem *Ewangeliarza* dokonany przez T. Klausera⁴⁰, każe uznać obiekcje Frénauda za uzasadnione. Klauser wyróżnił cztery typy rzymskiego *Ewangeliarza*: Π (ok. 645 r.), Λ (ok. 740 r.), Σ (ok. 755 r.) i Δ (syn-teza rzymsko-frankońska, po 750 r.). *Ewangeliarze* typu Π, Σ i Δ nie zawierają żadnego śladu maryjnego święta, mając pod datą 1 stycznia jedynie Mszę Oktawy. Nikły ślad jest natomiast w *Ewangeliarzach* typu Λ: na sześć wybranych przez Klausera kodeksów pięć pod Mszą Oktawy Narodzenia Pańskiego zawiera notatkę: *Die supra scripto*

³⁷ B. BOTTE, *La première fête mariale...*, 425-430.

³⁸ A. CHAVASSE, *Le Sacramentaire Gélasien...*, 381.

³⁹ G. FRÉNAUD, *Le culte de Notre Dame...*, 160-161.

⁴⁰ T. KLAUSER, *Das Römische Capitulare Evangeliorum* (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 28), vol. I: Typen, Münster 1972², (data 1. wydania: 1935).

natale scae Martinae, a jeden: *scae Mariae*⁴¹. Drugi kodeks z wersją *Mariae*, na który powoływał się Botte, nie został przez Klausera uwzględniony. Trzeba zatem wyraźnie stwierdzić, że w świetle obiektywnych kryteriów redakcja *sanctae Martinae* jest poświadczona znacznie lepiej, niż *sanctae Mariae*, i w związku z tym na podstawie *Ewangeliarzy* w ogóle nie można wykazać istnienia święta Matki Bożej w dniu 1 stycznia. Najbardziej niezadowolające jest milczenie *Ewangeliarza* typu Δ ⁴², pochodzącego z okresu, gdy maryjne święto mogło jeszcze istnieć.

Jeszcze gorzej przedstawia się sprawa reprezentatywnych dla liturgii rzymskiej *Epistolarzy*: *Comes z Würzburga*⁴³ (ok. 600-650 r.) i *Comes Alkuina*⁴⁴ (ok. 626 r.) nie znają żadnej celebracji w dniu 1 stycznia, a *Comes z Murbach*⁴⁵ (synteza rzymsko-frankońska, koniec VIII w.) zna tylko Mszę Oktawy Narodzenia Pańskiego. Nie można zatem ustalić ewentualnego I czytania. Chavasse sugerował wprawdzie perykopę Syr 24, 11nn ze świąt dziewic, jest to jednak tylko supozycja⁴⁶.

Wszystko, co zostało napisane o czytaniach, dotyczy liturgii papieskiej, gdyż ewangeliarze, w których można dopatrzeć się śladów maryjnego święta 1 stycznia są spokrewnione z *Sakramentarzem Gregoriańskim*⁴⁷. Czytania z liturgii w kościołach prezbiteralnych pozostają nieznane.

Bardzo słabe świadectwo ewangeliarzy oraz milczenie epistolarzy nie dowodzą braku maryjnego święta. Botte zapewne słusznie uznał *natale sanctae Mariae* za wersję właściwą. Świadectwo ewangeliarzy zyskuje jednak jakąkolwiek wartość dopiero w zestawieniu z sakramentarzami oraz - jak zobaczymy - antyfonarzami. Słabość argumentacji belgijskiego badacza polega na tym, że potraktował on zbyt pobieżnie świadectwo innych źródeł, przyznając zbyt wysoką rangę niewyraźnemu świadectwu samych ewangeliarzy. W związku zaś z problemem całkowitego milczenia najstarszych epistolarzy co do liturgii w dniu 1 stycznia, trzeba przypomnieć słuszną uwagę

⁴¹ TAMŻE, 59.

⁴² Do tej kategorii należy *Ewangeliarz z Würzburga*, wydany przez: G. MORIN, *Liturgie et basiliques de Rome au milieu du VIIe siècle d'après les listes d'Evangelies de Wurzburg*, „Revue bénédictine” 28(1911) 296-330.

⁴³ Wydanie: G. MORIN, *Le plus ancien „comes” ou lectionnaire de l'Eglise romaine*, „Revue Bénédictine” 27(1910) 41-74.

⁴⁴ Wydanie: A. WILMART, *Le lectionnaire d'Alcuin*, „Ephemerides Liturgicae” 51(1937) 136-197.

⁴⁵ Wydanie: TENZE, *Le comes de Murbach*, „Revue Bénédictine” 30(1913) 25-69.

⁴⁶ A. CHAVASSE, *Le Sacramentaire Gélasien...*, 382.

⁴⁷ B. BOTTE, *La première fête mariale...*, 425.

Chavasse'a o tym, że liturgia rzymska w VII w. daleka była od uniformizmu. Różne źródła, nawet pochodzące z tego samego czasu i miejsca, mają prawo zawierać informacje wzajemnie niekoherentne i nie wolno z tego powodu akceptować jednych, a dyskredytować drugich, lub w imię przyjętych *a priori* kryteriów jedno uznać za „autentycznie rzymskie”, a drugie za „obce”⁴⁸. Źródła, które dziś mamy do dyspozycji, są bardzo fragmentaryczne i na ich podstawie nie możemy wyciągać zbyt generalizujących wniosków. Jeżeli święto Matki Bożej było celebrowane tylko w niektórych kościołach Rzymu, mogą go nie uwzględniać nawet źródła pochodzące z epoki, w której święto było obchodzone.

3. Śpiewy liturgiczne

Z sześciu najstarszych kodeksów (VIII-IX w.), użytych przez R. J. Hesperberta w wydaniu *Antyfonarza mszalnego*⁴⁹, aż cztery zawierają *Mszę Natale sanctae Mariae*. Trzy z nich umieszczają tę *Mszę* pod datą 1 stycznia⁵⁰, czwarty pod datą 18 stycznia⁵¹.

Antyfonarze zgodnie przewidują śpiew poszczególnych partii Psalmu 45 (44), wraz z następującymi antyfonami:

Introit: *Vultum tuum deprecabuntur*
 Graduał: *Diffusa est gratia in labiis tuis*
 Offertorium: *Offeruntur regi virgines*
 Komunia: *Simile est regnum caelorum.*

Psalm 45 wraz z antyfonami pochodzi z tekstów o dziewicach. Godny podkreślenia jest fakt, że w *Antyfonarzu* bardzo słabo jest poświadczona *Msza Oktawy Narodzenia Pańskiego*. Żaden z czterech kodeksów mający *Mszę Natale sanctae Mariae* nie ma *Mszy Oktawy*. Jedynie *Antyfonarz z Rheinau*, nie mający *Mszy o Matce Bożej*, ma *Oktawę z antyfonami z 25 grudnia (Msza w ciągu dnia)*⁵². Szó-

⁴⁸ A. CHAVASSE, *Le Sacramentaire Gélasien...*, ss. XXV-XXVI.

⁴⁹ R.J. HESBERT, *Antiphonale Missarum Sextuplex*, Bruxelles 1935. Daty VIII-IX w. odnoszą się do manuskryptów, które naturalnie są nośnikami znacznie wcześniejszej tradycji.

⁵⁰ Są to: *Graduał z Monzy*, *Antyfonarz z Mont-Blandin* i *Antyfonarz z Compiègne*, R.J. HESBERT, *Antiphonale...*, 16 bis, 22-23.

⁵¹ *Antyfonarz z Senlis*, w: R.J. HESBERT, *Antiphonale...*, 23 bis, 31. W Galii święto maryjne celebrowano 18 stycznia. *Antyfonarz z Senlis* adaptuje w ten sposób teksty pochodzenia rzymskiego do zwyczajów galijskich.

⁵² R.J. HESBERT, *Antiphonale...*, 17 bis, 24.

sty kodeks z wydania Hesberta, *Antyfonarz z Corbié*, nie ma ani Oktawy ani Mszy o Matce Bożej.

Należy zatem stwierdzić, że spośród wszystkich ksiąg liturgicznych, świadectwo antyfonarzy na rzecz maryjnego święta 1 stycznia jest najbardziej jednoznaczne. Zwrócił na to uwagę sam Hesbert, który jednak był skłonny dezawuować świadectwo antyfonarzy⁵³. Bardziej uzasadnione wydaje się jednak przyjęcie, że w stosunku do innych ksiąg antyfonarz okazał się bardziej konserwatywny i przechował archaizm w postaci Mszy o Matce Bożej w dniu 1 stycznia. W świetle antyfonarza można inaczej ocenić problem wiarygodności redakcji *Natale sanctae Mariae* w ewangeliarzach. Porównując obydwie źródła, warto też zwrócić uwagę na antyfonę na Komunię *Simile est regnum caelorum homini negotiatori*, które to słowa pochodzą z Ewangelii Mt 13, 44. Biorąc pod uwagę to, że antyfony na Komunię z reguły nawiązywały do przewidzianej na dany dzień perykopy ewangelicznej, mamy tu argument na pierwotność perykopy Mt 13, 44nn w stosunku do Mt 25, 1nn w ewangeliarzach, co zasygnalizował B. Botte⁵⁴.

Dokładna analiza przeprowadzona przez Hesberta wykazała pokrewieństwo antyfonarzy z *Sakramentarzem Gregoriańskim*⁵⁵. Dlatego podane śpiewy liturgiczne dotyczą liturgii papieskiej, a nie prezbiteralnej. Warto też zaznaczyć, że jeden z egzemplarzy *Sacramentarium Gregorianum*, skopiowany w IX w. we Francji, zawiera obok formularza Oktawy Narodzenia Pańskiego zanotowany na marginesie *incipit* powyższych antyfon na święto Matki Bożej⁵⁶.

4. Podsumowanie

W Rzymie w latach ok. 560-650 istniało święto *Natale sanctae Mariae*, celebrowane zarówno w liturgii papieskiej, jak i w niektórych kościołach tytularnych Miasta. Euchologia formularza „prezbiteralnego” oraz Kolekta formularza „papieskiego” (zachowana w odnowionej liturgii) koncentrowały się na roli Maryi w historii zbawienia, zwłaszcza w misterium Wcielenia. Ewangelia liturgii papieskiej (Mt 13, 44nn lub Mt 25, 1nn) oraz śpiewy liturgiczne były wzięte z tekstów o dziewicach i nie wiązały się bezpośrednio z osobą sa-

⁵³ TENZE, *Antiphonale...*, ss. lxxxix-lxxxii.

⁵⁴ B. BOTTE, *La première fête mariale...*, 428.

⁵⁵ R.J. HESBERT, *Antiphonale...*, s. cxvii.

⁵⁶ Jest to manuskrypt Vat. Ottobon. lat. 313. Por. H.A. WILSON, *The Gregorian Sacramentary under Charles the Great*, London 1915, 16.

mej Maryi. Maryjne święto zostało wyparte przez celebrację Okta-
wy Narodzenia Pańskiego, a oracje formularza „prezbiteralnego”
przeszły do gelazjańskich formularzy świąt Zwiastowania, Wniebo-
wzięcia i Narodzenia Maryi, wprowadzonych w Rzymie w II poło-
wie VII w. Czytania oraz śpiewy z liturgii kościołów tytularnych
pozostają nieznane.

Ks. lic. Maciej Zachara MIC

Via Corsica 1
00198 Roma
Italia

La solennità della Santa Madre di Dio nella liturgia romana del I millennio

(Riassunto)

L'articolo presenta un *dossier* completo sull'antica festa della Chiesa di Roma, *Natale sanctae Mariae*. La festa era celebrata nel periodo tra il 560 - e il 650 ca sia nella liturgia papale che almeno in alcuni *tituli*. L'articolo presenta il completo formulario „presbiterale”, ricostruito dal Prof. Chavasse sulla base dell'analisi comparativa del *Sacramentario Gelasiano* con i libri liturgici gallicani, soprattutto con il *Messale di Bobbio*. La colletta del formulario per la messa dell'Ottava di Natale del *Sacramentario Gregoriano* con il contenuto chiaramente mariano, una traccia della festa mariana nella liturgia papale. Si può individuare il Vangelo (Mt 13, 44ss o Mt 25, 1ss) e i canti liturgici della messa papale, che sono presi dal comune delle vergini. Dopo il 650 ca. la festa mariana fu sostituita dalla celebrazione dell'Ottava di Natale. Le orazioni del formulario „presbiterale” della messa sono passate ai formulari gelasiani delle tre feste mariane: Annunciazione, Assunzione e Natività della Vergine Maria, introdotte nella seconda metà del VII secolo. Le letture e i canti della messa nei *tituli* non ci sono conosciute.